

ASPECTE ALE LEXICULUI ÎN *PARIMIILE PRESTE AN* (IAȘI, 1683)

DR. MĂDĂLINA UNGUREANU

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
madandronic@gmail.com

Résumé: Dosoftei, métropolitte de la Moldavie (1624-1693), est connu comme un traducteur très actif. Cet article présente son ouvrage le moins connu, *Parimiile preste an* (Iași, 1683), et aussi quelques modalités par lesquelles Dosoftei surpasse une difficulté commune à l'époque des premières traductions en roumain, la pauvreté du vocabulaire par rapport à la nécessité d'exprimer les concepts du texte à traduire.

Mots-clés: Dosoftei, *prophetologion*, traduction, créativité lexicale.

1. Introducere

Lucrarea de față urmărește două direcții. Pe de o parte, îmi propun să atrag atenția asupra unui text religios vechi despre care se vorbește prea puțin în cultura română; este vorba despre lucrarea *Parimiile preste an*, publicată la Iași, în 1683, de către mitropolitul Dosoftei al Moldovei (1624-1693). Pe de altă parte, voi evidenția câteva aspecte caracteristice lexicului *Parimiilor*¹.

În ciuda interesului major acordat de specialiști culturii române din secolul al XVII-lea, în general, și scrierilor lui Dosoftei, în special (și care s-a concretizat prin ediții critice, studii, monografii), despre această lucrare se știe deocamdată foarte puține lucruri; este aproape ignorată de studiile de istorie a literaturii române vechi, utilizată doar indirect în dicționarele românești, care se raportează la fragmentele păstrate în antologii; de asemenea, tratatele de liturgică sau de istorie a Bisericii Ortodoxe Române, în cazul în care discută despre *Parimii*, amintesc doar existența acestei lucrări, fără alte indicații. În fapt, cercetătorii care s-au aplecat asupra *Parimiilor* sunt foarte puțini și au urmărit aspecte precise ale textului, iar nu studierea sa integrală. Printre aceștia se numără N. A. Ursu, interesat de relația dintre acest text și traducerea Vechiului Testament (Septuaginta) de către Nicolae Milescu Spătarul; Eugen Munteanu, care a transcris și publicat o serie de fragmente ale *Parimiilor*, abordând textul mai ales sub aspectul lexicului; Felicia Șerban, într-o

¹ Un studiu lingvistic amplu al acestui text am întocmit în teza de doctorat cu titlul *Dosoftei, Parimiile preste an (Iași, 1683). Ediție critică, studiu filologic și lingvistic*, coordonată de prof. dr. Eugen Munteanu și susținută la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași în 2011.

cercetare axată tot pe problemele lexicale.

Interesul oarecum scăzut față de un text care, la o lectură integrală, fascinează prin diversitate are mai multe explicații și, pentru a le expune, anticipăm întrucîtva discuția de mai jos. Mai întîi, parimiarul ca tip de text religios nu mai este utilizat în cadrul serviciului divin în Biserica Ortodoxă Română și nici nu avem certitudinea că s-ar fi utilizat vreodată; așa se face că *Parimiarul* lui Dosoftei este singura ediție tipărită a acestui tip de text pe teritoriul Țărilor Române, situație similară cu cea din restul ariei ortodoxe est-europene. Pe de altă parte, în mod curios pentru secolul al XVII-lea, Dosoftei nu indică modalitatea în care a alcătuit această carte și nici sursele traducerilor sale, iar problema este amplificată de aspectul compozit al textului.

Studiile consacrate prezenței parimiarului în celelalte arii ortodoxe sunt, de asemenea, puține, din aceleași motive, însă ne-au permis integrarea textului lui Dosoftei într-o tradiție care pornește, probabil, în secolul al VIII-lea bizantin și se oprește în secolul al XVI-lea.

2. Coordonate ale istoriei parimiarului

Alcătuit în perioada secolelor al VII-lea – al VIII-lea la Constantinopol², *prophetologion*-ul reprezenta o culegere de pericope veterotestamentare (mai ales din cărțile profeților, dar și din altele) destinate lecturii în biserică, în timpul slujbei Vecerniei. Cea mai mare parte a sa este dedicată sărbătorilor mobile ale anului (perioada postului dinaintea Paștelui și perioada de după Paște, pînă la Rusalii); în afară de aceasta, culegerea mai cuprinde lecturile destinate Vecerniei de la sărbătorile fixe. Nu există date despre apariția acestei cărți de cult; ea a fost explicată de specialiști prin nevoia de uniformizare a practicii liturgice din Imperiul Bizantin. Ceea ce a atras atenția în privința manuscriselor grecești ale *prophetologion*-ului a fost gradul mare de uniformitate, atît la nivelul structurii, cît și al selecției fragmentelor veterotestamentare propriu-zise. Tradiția grecească a *prophetologion*-ului se concretizează în aproximativ 160 de manuscrise păstrate pînă astăzi, datînd din secolele al IX-lea – al XVI-lea; după acest secol, această carte a încetat să mai fie copiată fiindcă lecturile veterotestamentare au fost incluse în alte cărți liturgice (triod, penticostar, minei). Singura ediție tipărită a *prophetologion*-ului datează de la sfîrșitul secolului al XVI-lea.

Nu există date certe nici despre momentul primei traduceri în limba slavonă; se presupune că aceasta a fost efectuată în timpul lui Chiril și Metodie. Cele mai vechi manuscrise slavonești ale parimiarului (în limba slavonă, această culegere de

² Cf. Hoeg, Zuntz, *Remarks on the Prophetologion*, p. 221. Alți specialiști susțin că manuscrisele grecești ale acestei cărți, datînd din perioada secolelor al IX-lea-al XVI-lea, se caracterizează printr-o uniformitate remarcabilă atît la nivelul structurii, cît și la cel al pericopelor biblice conținute, ceea ce ar trimite spre o versiune mult mai veche a acestei cărți, chiar dinaintea secolului al IV-lea; cf. J. Miller, *The Prophetologion – the Old Testament of Byzantine Christianity?*, p. 55-77.

pericope veterotestamentare a fost numită *parimejnik*) păstrate pînă astăzi datează din secolul al XII-lea; la sfîrșitul secolului al XIX-lea se tipărește o ediție la Sankt Petersburg (*Parimijnik: siest sobranie parimii na vse leto*) și tot atunci începe tipărirea unei ediții în mai multe volume, avînd ca text de referință un manuscris slavon din secolele al XII-lea – al XIII-lea, codicele Grigorovichev (Moscova, 1894-1904)³. Începînd cu secolele al X-lea – al XIII-lea, fragmentele din Vechiul Testament destinate lecturii în timpul Vecerniei au început să fie incluse în triod, minei și pentecostar, ceea ce a făcut ca parimiarul să nu mai fie utilizat și să nu mai fie copiat după secolele al XIV-lea – al XVI-lea⁴. În același timp, ca și în cazul textelor bizantine, comparația a demonstrat constituirea, de-a lungul secolelor, a unei tradiții a parimiarului slavon, prin caracterul unitar al textelor, în ciuda revizuirii lor succesive sau a copierii fragmentare.

Nu se poate vorbi despre existența unei astfel de tradiții și în spațiul de limbă română. Singura ediție tipărită a acestei cărți de cult îi aparține lui Dosoftei (Iași, 1683); în afară de aceasta, s-a păstrat un mic număr de manuscrise care conțin traduceri ale parimiilor⁵. O primă cercetare a acestor manuscrise a arătat faptul că, deși ulterioare parimiarului lui Dosoftei, ele nu reprezintă copii ale acestuia, ci traduceri independente. În afară de cele semnalate de G. Ștrempele, a mai fost descoperit un manuscris, la Biserica „Sfîntul Nicolae” din Șcheii Brașovului, care conține parimiile Postului Mare (un parimiar incomplet, așadar), despre care editorul său susține, fără argumente convingătoare, că ar data de la mijlocul secolului al XVI-lea⁶.

Așadar, singurul *prophetologion*⁷ tipărit din cultura română îi aparține lui Dosoftei și se înscrie firesc în programul coerent de traducere a cărților de cult în limba română pe care îl inițiasă mitropolitul moldovean. Titlul său complet este *Parimiile preste an, tipărite cu porunca mării sale prealuminatului întru Iisus Hristos Ioan Duca Voevoda, cu mila lui Dumnădzău Domn Țării Moldovei și Ucrainei, cu poslușania smeritului Dosoftei Mitropolitul, în tiparnița țării, ce ne-au dăruit svinția sa părintele nostru fericit Ioachim, patriarhul de slăvita patrierșia a Moscului, milostivul Dumnădzău să-l blagoslovască. Vă leat 7191, meseș octomvrie, 7 dni*. În general, structura sa este cunoscută; textul a atras atenția specialiștilor care s-au ocupat de aspectele poetice ale operei lui Dosoftei discutînd, în acest context, și poemul cronologic al domnilor Moldovei (I

³ J. Miller, *op. cit.*, p. 64. V. și Francis J. Thomson, *The Slavonic Translation of the Old Testament*, în *The Interpretation of the Bible. The International Symposium in Slovenia*, edited by Jože Krašovec, Sheffield Academic Press, 1998, p. 721.

⁴ Francis J. Thomson, *op. cit.*, p. 727-728.

⁵ Pentru descrierea lor, cf. G. Ștrempele, *Catalogul manuscriselor românești din Biblioteca Academiei*, vol. 1-5.

⁶ Vasile Oltean, *Primul parimiar românesc*, vol. I, p. 14-15.

⁷ Dosoftei nu mărturisește sursa pe care a folosit-o în traducerea sa (greacă sau slavonă). Semnalăm, totuși, faptul că el folosește, într-un titlu intern, termenul *profitologion*, ca în tradiția grecească, nu *parimiar*; ca în cea slavonă: „Profitologhion, adecă parimiile și prorocestvile preste an ce să citească în svînta beserică” (I 5^r).

2r-4v)⁸ sau traducerea din latină a Prorociei Sivilei Eritreia. Trebuie remarcat faptul că, oricare ar fi fost sursa traducerii, Dosoftei o depășește, parimiarul său reprezentând un colaj de texte, în care pericopelor biblice propriu-zise li se adaugă imnuri și fragmente.

Așadar, prima premisă de la care pornește cercetarea de față este aceea că textul *Parimiilor preste an*, în ciuda interesului constant al specialiștilor pentru scrierile lui Dosoftei, este încă inedit, studiat doar parțial. A doua premisă o constituie faptul că studiile asupra lexicului textelor vechi se referă, de cele mai multe ori, la domeniile mai spectaculoase ale împrumuturilor și calcurilor și mai puțin la modalitățile de formare a cuvintelor pe terenul limbii române; sunt de părere că cercetarea acestora poate pune în evidență aspecte interesante.

3. Aspecte ale lexicului în *Parimiile preste an*

Pentru o cultură aflată la începuturile sale, actul de traducere se caracterizează prin dificultatea de a transpune conceptele din limba sursă și, implicit, prin necesitatea de a crea modalități autohtone de vehiculare a acestora. Primii traducători ai unei culturi sau ai unui domeniu cultural sunt, în același timp, creatori de lexic. În mod particular, lui Dosoftei i se recunoaște o mare disponibilitate de creație lexicală și utilizarea, în acest scop, a unor mijloace variate.

Dintre modalitățile de creare a cuvintelor necesare pentru a exprima noile concepte, poate că cea mai facilă, dar și cea mai discutată, pentru că generează rezultate mai spectaculoase, este împrumutul. Mai laborioasă, însă, ni se pare crearea de cuvinte prin mijloace interne, încercarea de transpunere a unui concept prin reorganizarea și recombinația unui material deja existent în limbă.

Dintre modalitățile interne de formare a cuvintelor, ne-am oprit aici asupra modului în care lexicul *Parimiarului* lui Dosoftei ilustrează derivarea progresivă și conversiunea.

Derivarea constă în adăugarea (derivare progresivă), suprimarea (derivare regresivă) sau substituția afixelor lexicale la cuvântul de bază. În cazul derivării progresive, sensul cuvântului format rezultă prin combinarea sensului bazei cu sensul afixului; există în textul lui Dosoftei, și în limba veche, în general, afixe care imprimă derivatului alt sens decât în limba actuală.

Dintre prefixele prezente în *Parimii*, cel mai productiv este *ne-*, care are adesea valoarea lui *α* privativ din greacă sau a lui *не-* din slavonă sau are valoare negativă:

⁸ Numerotarea filelor *Parimiarului* cuprinde patru părți: primele 7 file sunt nenumerotate; urmează o secțiune de 38 de file, numerotate cu 1-38; după aceasta, numerotarea se reia de la 1 pînă la 139^v (unde se termină prima parte a parimiarului, și cea mai întinsă, consacrată perioadei sărbătorilor mobile ale anului); apoi, numerotarea este reluată de la 1 la 56^v, unde se termină parimiarul. Pentru a facilita accesul la text, am numerotat fiecare dintre aceste părți cu o cifră romană (I-IV), urmată de numărul filei la care se face trimitere.

netrupăreț ‘fără trup’: „duhul cel svînt iaste lumină și viață și izvor viu și cugetat netrupăreț” (III 127^v, neatestat în DLR), *nerăutate* ‘lipsă de răutate’: „Giudecă-mi, Doamne, că eu cu nerăutatea mea am purces” (II 15^r; la fel în *Psaltirea de-nțales*, psalm 25, 1; în textul slavon paralel: *незлѣбож*), *nevestedzătoare* ‘care nu se vestejește’: „Fraților, blagosloviț Dumnădzău și părintele Domnului nostru Iisus Hristos, care după multul milei sale au rănăscut pre noi spre nedeajde vie, prin învierea lui Iisus Hristos din moț, spre moștenie nesticăcioasă și neimată și nevestedzătoare ferită în ceriuri pentru noi” (IV 46^v), *necărturăreț* ‘neștiutor de carte’: „Toate le dă duhul cel svînt..., necărturăreț înțalepciune au învățat” (III 102^r), *nedumnădzăire*: „ponegreala nedumnădzăirei toată o au răsîpit” (din Canonul la Înălțare, III 99^r, inexistent în DLR; în originalul slavon *везбожїа*), *neimat* ‘neîntinat’: „Ficioară preasvîntă, neimatul cort a lui Dumnădzău, imatul mine în greșale curățeaște-mă acmu” (IV 17^v, cu 3 ocurențe în text).

Derivarea cu sufixe este foarte bine reprezentată în textul lui Dosoftei, prin acest procedeu obținându-se mai ales substantive. Dintre cele mai productive sufixe din text amintim:

a. sufixe substantivale:

-(ă)tate formează substantive de la baze substantivale și adjectivale: *dereptate* (IV 1^v), *strîmbătate* (‘păcat, fărădelege’ IV 1^v), *pustiătate* (IV 4^r; atestat de DLR pentru prima dată în *Viața și petreacerea svinților*), *întregătate*: (II 32^v), *milosivătate* (IV 17^v) etc.

-ciune este un sufix foarte productiv în *Parimii*: *uscăciune* (IV 37^r), *unicciune*: „Cînd de foc limbi împărți, într-o uniciune pre toț chemă” (III 116^r; în textul slavon paralel: *ѣдиненїе* ‘unitas’, cf. MIKLOSICH), *sîngurăciune* ‘unitate’: „Pentru ca s-arate trei stături a cinsti / Într-o sîngurăciune de puteare” (III 110^v; în textul slavon paralel: *Въпростѣнїе влăстїи*), *răsîpicciune*: „Cela ce-ș face casa sa naltă cearcă răsîpicciune” (III 13^r; unica atestare în DLR este din *Viața și petreacerea svinților*), *pustieciune* (IV 44^r), *pușorăciune* (III 68^r), *orbicciune* ‘orbire’ (IV 17^v), *adunăciune* (III 127^r), *închinăciune* (III 127^r), *împreunăciune* (IV 10^v), *mîbniciune* (III 25^r);

-ie face parte din clasa sufixelor foarte productive în limba literară veche și în textele lui Dosoftei, creînd substantive nume de calități de la baze substantivale și adjectivale: *șerbie* (IV 39^v), *sterpie* (IV 17^r), *preușie* (IV 15^r), *părinșie* ‘calitatea de părinte’, *șie* ‘calitatea de fiu’: „părintele are osăbiciune cu părinșia și fiul cu fișia, și duhul svînt purceaderea” (într-un fragment original⁹, III 127^r), *nemuritorie*: „Cînd să cinsteaște cu lăudări svinte dreptul, veseli-să-vor năroadele, că nemuritorie iaste pomeana lui” (IV 11^r), *curăție* (III 10^v), *frăție* (IV 47^r), *fetie* (III 122^v). Ca și în cazul derivatelor cu alte sufixe, o parte dintre acestea sunt creații proprii, care nu se mai păstrează în limba literară actuală;

⁹ În afara pericopelor biblice destinate lecturii la vecernie, *Parimiile preste an* conține și câteva cîntări religioase, denumite „canoane”; Dosoftei reproduce în text, alături de traducerea în română, și originalul grecesc sau slavon. În multe cazuri, traducerea propriu-zisă este urmată de un comentariu despre care sunt de părere că aparține chiar mitropolitului, numit „fîlc”, care are rolul de a facilita accesul la sensul textului tradus.

-**ime** formează, ca și în limba actuală, substantive colective: *călărime* (III 27^r), *jidovime* (III 1^v), *nărodzîme* ‘mulțime’ (IV 3^v, neatestat în DLR), *păgînime* (II 31^r; în DLR este consemnat pentru prima dată la Budai-Deleanu);

-**ură** este, de asemenea, foarte productiv în *Parimii*, ca, de altfel, în toată perioada veche a limbii literare; cu ajutorul său sunt formați termeni care indică rezultatul unei acțiuni: *urdzîtură* ‘temelie’: „pămîntul s-a legăna din urdzîturile sale” (II 31^v), *sfărîmătură* ‘rană’: „Tămăduiș sfărîmătura lui Adam peminteanul, pre mîntuitorul născînd, precurată” (IV 20^r), *poruncitură* (III 70^v), *podobitură* (IV 15^v), *năvălitură* (II 11^r), *întrecătură* (III 48^r), *întăritură* (IV 27^v), *adunătură* ‘adunare’ (IV 27^v), *începătură* (IV 32^v), *împiedecătură* (II 32^v), *îvitură* (IV 46^v), *ieșitură* ‘izvor’: „Și ieși la ieșiturile apelor” (IV 38^r), *despicătură* ‘lemn tăiat’: „demică jirtva cea de ars cu-ntregul, și o pusă pre despicăturile ceale de leamne” (IV 37^v) etc.

b. sufixe adjectivale:

Sufixul **-atec** formează adjective de la substantive și adjective: *sînguratec* (IV 50^r; în DLR, nici o atestare nu este mai veche de secolul al XIX-lea), (*prea*)*dumnădzăiatecă*, (*supră*)*fîințatecă* (III 67^v): „Tată totputearnic, cuvîntule și duhule, în trei împreună de staturi osăbite fire suprăfîințatecă și preadumnădzăiatecă, în tine ne-am botedzat și pre tine blagoslovim preste toț veacii” (III 67^v), ultimele două reprezentînd creații ale mitropolitului care nu au fost preluate în limba literară actuală.

Derivatele cu **-esc** sunt și ele destul de frecvente, unele echivalente cu genitivul: *adameasca* ‘a lui Adam’: „acea gios dzăcută într-a iadului temniță depreună sculaș ca Dumnădzău adamiiasca formă” (III 75^v), *idolesc*: „Cela ce lumea din șerbiia idolească ai izbăvit” (III 139^v, sub influența formei din originalul slavon: i° dólskĭā), *fetesc* ‘feciorelnic’ (III 135^v), *stăpînesc* ‘al stăpînului’: „atunce și noi ne priceștuim de stăpînescul trup și sînge” (III 117^r), *părințască* (III 27^r), *păgînesc* (IV 43^v).

Un sufix foarte productiv în *Parimii* este **-tor(iu)**: *iubitoriu* (IV 20^v), *treitoriu* ‘care trăiește’: „viu Dumnădzău și treitoriu în veaci” (IV 15^r; cu atestări începînd cu secolul al XVII-lea în DLR), *ședzătoare* ‘care se află’: „cealea ce-s ședzătoare în Ierusalim” (II 23^v), *neascundzătoriu* ‘de care nu te poți ascunde’: „Cutremuru-mă de divanul, ficioară, și de neascundzătorii ochi a fiului tău” (IV 20^v; neatestat în DLR), *rugătoriu* ‘cel care se roagă’ (I 4^v), *plăzmătoriu*: „noi sîntem tină, și tu, plăzmătoriu nostru” (IV 7^r), *ocinător* (IV 30^v), *încălecător* ‘călareț’ (III 55^r), *învieșător* ‘care dă viață’: „Duhul cel svînt era amu pururea și iaste și fi-va [...] viață și învieșători” (III 126^v, inexistent în DA), *fărmăcătoare* ‘vrăjitoare’ (IV 55^v). Se observă faptul, caracteristic vechilor traduceri românești din greacă sau slavonă, că de multe ori derivatele adjectivale cu sufixul **-tor** sunt utilizate pentru a echivala un participiu prezent activ din limba sursă.

Prin **conversiune** (schimbarea valorii gramaticale) se formează mai ales substantive, pornind de la:

-adjective: *tare* ‘puternic’ (III 4^r), *reale* (IV 8^v), *rău* (IV 56^v), *putearnic* ‘conducător’ (III 26^v), *necurat* (IV 56^r), *minunate* ‘minuni’ (I 5^v), *mai mare* ‘conducător’ (II 23^r),

direapte ‘lucruri adevărate’ (II 24^v);

–verbe la infinitiv: *zburare* ‘zbor’ (IV 56^v), *vreare* (II 27^r), *giungheare* ‘vită destinată injungherii ca jertfă’ (II 27^r), *beare* ‘băutură’ (III 66^r);

–verbe la participiu: *agonisite* (II 16^v), *dzișa* ‘cuvîntul’ (II 14^r), *stricat* ‘stricăciune’: ‘roagă-te să mă izbăvesc de stricat’ (IV 21^r), *săcerat* ‘seceriș’ (IV 34^v), *lipsit* ‘(om) nevoiaș’ (II 11^r), *legiuite* ‘legi’ (IV 55^v), *mîncaturi* ‘mîncăruri, ospete’ (IV 16^r), *întrat* ‘ușă’ (II 24^v);

–adverbe: *nontru* ‘trup’: ‘Și să-ntoarsă sufletul cuconului la nontrurile lui’ (IV 48^v), *napoi* ‘spate’: ‘și-m voi lua mîna, și atunci vei vedea napoiurile mele’ (IV 53^r), *denapoi* ‘spate’: ‘și voi lua mîna mea și atunci vei vedea denapoiurile mele’ (III 46^v);

–verb la gerunziu: *nefiind*: ‘Deci toată lumea cea sus și ceastă de gîos întăi nu era, și din nefiind le-au făcut Dumnădzău în ființă, adecă le-au făcut de sînt’ (III 94^r);

–pronume reflexiv: *al săul* ‘firea, specificul’: ‘cum are părintele al săul său a naște pre fiul și a scoate duhul svînt, și cum are fiul al săul său a să naște din părintele, așea și duhul svînt are al săul său a purceade din părintele’ (III 127^r), *ai săii*: ‘ai săii pre îns nu-l priimira’ (III 69^r);

–interjecție: *vai* ‘plîngere’ (III 25^r).

Situațiile evidențiate mai sus reprezintă doar rezultatul unei selecții din inventarul lexical al *Parimiilor preste an*, selecție al cărei scop a fost acela de a arăta că, alături de împrumut și calc, mijloacele interne de formare a cuvintelor constituie o resursă importantă pe care limba o pune la dispoziția traducătorilor din perioada veche a limbii literare. Dosoftei se distinge între aceștia printr-o mare disponibilitate spre toate modalitățile de creație lexicală. Dintre exemplele amintite mai sus, unele caracterizează epoca veche a românei literare; altele, însă, îi sunt proprii mitropolitului care poate fi văzut, în acest sens, ca un important model al poezilor înnoitori ai limbajului din epoca modernă a poeziei românești.

Bibliografie

A. Izvoare și lucrări de referință

*** *Literatura religioasă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Mitropolitul Dosoftei, în Istoria literaturii române*, ediția a II-a revăzută, II. *Folclorul. Literatura română în perioada feudală*, București, Editura Academiei, 1970, p. 406-418.

Alexeev, Anatoly A., *The Old Testament Lectons in Orthodox Worship*, în *Das Alte Testament als christliche Bibel in orthodoxer und westlicher Sicht*, Herausgegeben von Ivan Z. Dimitrov, James D. G. Dunn, Ulrich Luz und Karl-Wilhelm Niebuhr, Mohr Siebeck, Tübingen, 2004.

- Braniște, Ene, *Liturgica specială pentru facultățile de teologie*, ediția a treia, Editura Nemira, 2002.
- Høeg, Carsten, Zuntz, Günther, *Remarks on the Prophetologion*, în „Quantulacumque: studies presented to Kirsopp Lake”, ed. R. P. Casey (al.), London, 1937, p. 189-226.
- Miller, J., *The Prophetologion – The Old Testament of Byzantine Christianity?*, în *The Old Testament in Byzantium*, Edited by Paul Magdalino and Robert Nelson, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2010, p. 55-77.
- Munteanu, Eugen, *Lexicologie biblică românească*, Editura Humanitas, București, 2008.
- Oltean, Vasile, *Primul parimiar românesc*, vol. I-II, Editura Edict, Iași, 2006.
- Păcurariu, Mircea, *Mitropolitul Dosoftei al Moldovei*, în *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. al II-lea, Editura Trinitas, Iași, 2006, p. 80-95.
- Șerban, Felicia, *Din lexicul scrierilor lui Dosoftei*, în „Dacoromania”, serie nouă, II, nr. 1-2, 1996-1997, Editura Academiei, p. 333-351.
- Ștrempel, G., *Catalogul manuscriselor românești din Biblioteca Academiei*, vol. 1-5, București, 1978-1992.
- Thomson, Francis J., *The Slavonic translation of the Old Testament*, în *The Interpretation of the Bible. The International Symposium in Slovenia*, Edited by Jože Krašovec, Sheffield Academic Press, 1998, p. 605-920.
- Ursu, N. A., *Contribuții la istoria culturii românești în secolul al XVII-lea. Studii filologice*, Editura Cronica, Iași, 2003.

B. Dicționare

- DA = *** *Dicționarul limbii române*, Tom I-II, Editura Academiei, București, 1913-1949.
- DLR = *** *Dicționarul limbii române*, serie nouă, 1965 și urm., Editura Academiei, București.
- MIKLOSICH = *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum* emendatum auctum edidit Fr. Miklosich, Vindobonae, 1862-1865.